

فهرست مطالب

۱۱	پیش‌گفت
۱۲	روحانیت اربعین در دههٔ معاصر
۱۳	تاریخچه و مدارس حوزهٔ علمیهٔ اردبیل
۱۶	کتاب حاضر
۱۹	فصل اول: از تولد تا اجداد
۲۱	تولد و خاندان
۲۷	دوران کودکی و سال‌های تنگ‌سنی
۲۹	در مکتب‌خانه
۳۱	آغاز طلبگی
۳۶	پس از شهریور ۱۳۲۰ و تبعید رضاشاه
۳۸	رهسپار قم
۴۳	در حوزهٔ علمیهٔ قم
۴۷	اقامت در مشهد
۴۹	قم در سابه‌سار زعامت و مرجعیت عامه
۵۱	شمع جمع
۵۲	آغاز دورهٔ درس خارج
۵۴	جلسهٔ تفسیر و انس با قرآن
۵۶	کوشش برای استقلال حوزه
۸۹	فصل دوم: در محضر آیات نجف
۶۱	مقدمه
	هجرت به نجف
۶۵	موقعیت علمی و امتیازهای حوزهٔ علمیهٔ نجف
۶۹	استادان
۷۱	۱. آیه الله سید ابوالقاسم خویی
۷۵	۲. آیه الله سید محسن حکیم

۳. آیه الله محمدکاظم شیرازی	۷۵
۴. آیه الله سید حسین یروجردی	۷۷
۵. آیه الله سید محمد حجت کوه‌کمره‌ای	۸۴
۶. آیه الله سید محمد محقق داماد	۸۶
۷. آیه الله سید احمد خوانساری	۸۷
۸. علامه سید محمدحسین طباطبائی	۸۹
۹. امام خمینی	۹۲
رهاورد نجف	۹۳
فصل سوم: بازگشت به ایران	۹۵
بیماری پدر و مراجعت دوباره به قم	۹۷
تشکیل سیواده	۱۰۱
بر منبر تبلیغ	۱۰۲
کنگره پیمان صلح	۱۰۶
مجله درس‌هایی از مکتب اسلام	۱۰۸
بیماری و هجرت به اردبیل	۱۱۰
ارشاد در دار الارشاد	۱۱۲
احیای حوزه علمیه اردبیل	۱۱۶
مؤسسه مبارزه با فقر	۱۱۹
رسیدگی به امور طلاب	۱۲۱
فصل چهارم: در سنگر مبارزه	۱۲۳
مجتهد مجاهد	۱۲۵
از حادثه فیضیه تا قیام ۱۵ خرداد	۱۲۷
چرا «جمال‌آبهی» تألیف شد؟	۱۳۷
موضع‌گیری علیه اسرائیل، هم‌زمان با جنگ شش روزه اعراب و اسرائیل	۱۴۱
دستگیری و تبعید	۱۴۲
فصل پنجم: مهاجرت به تهران	۱۴۲
زمینه‌های هجرت	۱۴۹
تهران، مسجد امیرالمؤمنین (ع)	۱۵۱
مکتب امیرالمؤمنین (ع)	۱۵۱
مسجد و کانون توحید	۱۵۷
انجمن اسلامی مهندسان	۱۵۹
مدرسه و مؤسسه مفید	۱۶۰
بازبینی در فقه	۱۶۱

۱۶۲	ممنوع الخروج
۱۶۴	مجاهدين خلق
۱۶۶	رمضان ۱۳۵۷
۱۷۴	کانون آگاهی و مبارزه در تهران
۱۷۹	فصل ششم: در آستانه پیروزی انقلاب اسلامی
۱۸۱	شورای انقلاب
۱۸۴	روزهای واپسین رژیم پهلوی
۱۸۷	مدرسه
۱۸۸	دیدار با سفیر آمریکا
۱۸۹	کودتای شهری
۱۹۱	نخست وزیر و رئیس مجلس به ریگان
۱۹۱	استعفای نمایندگان مجلس
۱۹۲	اعلام پایان سلطنت
۱۹۵	خواب امیدبخش
۱۹۶	استعفای دولت موقت
۱۹۹	فصل هفتم: پس از پیروزی انقلاب اسلامی
۲۰۱	سرانجام شورای انقلاب
۲۰۱	بر مسند دادستانی
۲۰۲	ترور نافرجام
۲۰۴	ستاد «تعقيب شایعه شکنجه»
۲۰۶	غائله ۱۴ اسفند
۲۰۸	ریاست دیوان عالی کشور
۲۱۲	سفر به آذربایجان
۲۱۵	روحانیت پس از انقلاب
۲۱۷	ماجرای آیه الله شریعتمداری
۲۱۸	حزب جمهوری اسلامی
۲۲۱	امام جمعه موقت تهران
۲۲۵	تجدید بنای حرم حضرت رقیه (س)
۲۲۶	جامعه روحانیت مبارز
۲۲۸	عزل قائم مقام رهبری
۲۲۹	جنگ و صلح
۲۳۰	خدمات و مناصب آیه الله موسوی اردبیلی تا پیش از بازگشت به قم

فصل هشتم: بازگشت به قم و دوران مرجعیت	۲۳۳
حاشیه‌نویسی بر عروه	۲۳۸
دارالعلم مفید	۲۳۹
تألیفات	۲۴۰
فصل نهم: یاران و همراهان	۲۴۵
ابوالفضل حلال‌زاده	۲۴۷
احمد پایانی	۲۵۰
علی‌الله میانجی	۲۵۱
سید اسماعیل رجایی	۲۵۱
سید ابوالحسن علی میرمحمدی	۲۵۲
سید موسی	۲۵۲
محمدجو اهنر	۲۵۵
مرتضی مطهری	۲۵۵
سید محمدحسینی بهشتی	۲۵۸
محمدعلی رجایی	۲۶۴
فصل دهم: در چشم و دل یاران	۲۶۷
آیه الله العظمی جواد آملی	۲۶۹
آیه الله سید رضی شیرازی	۲۷۰
آیه الله سید علی اکبر قریشی	۲۷۱
آیه الله محمد محمدی ری‌شهری	۲۷۲
آیه الله دکتر سید مصطفی محقق داماد	۲۷۳
آیه الله اکبر هاشمی رفسنجانی	۲۷۵
حجة الاسلام و المسلمین مهدی احمدی میانجی	۲۷۶
حجة الاسلام و المسلمین مرتضی اشراقی	۲۷۷
حجة الاسلام و المسلمین مجید انصاری	۲۷۸
حجة الاسلام و المسلمین ابوزر بیدار	۲۷۹
حجة الاسلام و المسلمین غلامرضا حسینی	۲۸۰
حجة الاسلام و المسلمین سید محمود دعایی	۲۸۱
حجة الاسلام و المسلمین سید جواد شهرستانی	۲۸۲
حجة الاسلام و المسلمین سید علی موسوی اردبیلی	۲۸۳
حجة الاسلام و المسلمین مسیح مهاجری	۲۸۴
دکتر صادق آئینه‌وند	۲۸۶
آقای لئون آهارونیان	۲۸۸

۲۸۸	دکتر سید محمد اصغری.....
۲۹۲	دکتر سید محمدرضا بهشتی.....
۲۹۳	مهندس یعقوب پروند.....
۲۹۵	آقای -لال رفیع.....
۲۹۵	مهندس محمدحسین رفیعی.....
۲۹۷	حاج جعفر صنعتی.....
۲۹۹	فصل یازدهم: بیانات و بیانیه‌ها
۳۰۱	نشانه -ر سر آیه العظمی گلبایگانی و شیوه انتخاب مرجعیت در تشیع.....
۳۰۴	عذر واهی از مردم برای قصورها و تقصیرهای احتمالی.....
۳۱۰	درباره -تس رسول روحانی ساجد و مراکز دینی.....
۳۱۲	پیام به اجلاس -س الدلی انتشار، نذر راهنمای حقوق اطفال در اسلام».....
۳۱۵	پیام به همایش ع -مام موب -بدر، سرشار از مفاهیم راهگشا».....
۳۱۷	پیام به مناسبت سالروز -تس پیام -ر (ص).....
۳۲۰	بیانیه درباره اوضاع جاری کشور به دنبال -ایع انتخاب -دهمین دوره.....
۳۲۲	پیام به مناسبت حلول ماه مبارک.....
۳۲۶	بیانیه درباره توهین به ساحت مقدس پیامبر اکرم (ص).....
۳۲۸	بیانیه به مناسبت آغاز سال تحصیلی.....
۳۳۱	پیام به مناسبت حلول ماه مبارک رمضان.....
۳۳۵	بیانیه به مناسبت خجسته سالروز میلاد پیامبر اسلام (ص).....
۳۳۷	پیام به همایش ملی «صیانت از کرامت انسانی در اندیشه حقوقی اسلام».....
۳۴۳	فصل دوازدهم: پیوست‌ها (پیام‌های تسلیت و تساویر)
۳۴۴	پیام‌های تسلیت
۳۴۴	آیه الله العظمی خامنه‌ای، رهبر معظم انقلاب اسلامی.....
۳۴۵	آیه الله العظمی صافی گلبایگانی.....
۳۴۵	آیه الله العظمی سیستانی.....
۳۴۶	آیه الله العظمی مکارم شیرازی.....
۳۴۷	آیه الله العظمی نوری همدانی.....
۳۴۷	آیه الله العظمی جوادی آملی.....
۳۴۷	آیه الله العظمی صانعی.....
۳۴۸	آیه الله العظمی مظاهری.....
۳۴۹	آیه الله العظمی گرامی.....
۳۴۹	آیه الله العظمی علوی گرگانی.....
۳۵۰	آیه الله العظمی محفوظی.....

- آیه الله احمد جنتی، رئیس مجلس خبرگان رهبری ۳۵۱
- آیه الله هاشمی رفسنجانی، رئیس وقت مجمع تشخیص مصلحت نظام ۳۵۱
- حجة الاسلام والمسلمین دکتر حسن روحانی، رئیس محترم جمهور ۳۵۳
- دکتر علی لاریجانی، رئیس محترم مجلس شورای اسلامی ۳۵۴
- آیه الله صادق آملی لاریجانی، رئیس محترم قوه قضائیه ۳۵۵
- شورای نگهبان ۳۵۵
- آیه الله سید محمود هاشمی شاهرودی، نایب رئیس وقت مجلس خبرگان رهبری ۳۵۶
- حجة الاسلام والمسلمین سید ابراهیم رئیسی، تولیت آستان قدس رضوی ۳۵۶
- حجة الاسلام والمسلمین سید محمد خاتمی ۳۵۷
- آیه الله حاج سید محمد حسینی زنجانی ۳۵۸
- آیه الله دکتر بدیع زکریا عطفی محقق داماد ۳۵۹
- آیه الله محمد حسن حمینی ۳۵۹
- حجة الاسلام والمسلمین سید ساجد علی نقوی ۳۶۰
- دکتر اسحاق جهانبیری، معاون اول رئیس جمهور ۳۶۱
- دکتر محمدجواد طریف، وزیر امور خارجه ۳۶۱
- دکتر فخرالدین دانش آشتیانی، وزیر وقت آموزش و پرورش ۳۶۲
- سید رضا صالحی امیری، وزیر وقت اطلاعات و ارتباطات ۳۶۳
- دکتر سید حسن هاشمی، وزیر بهداشت، درمان و آموزش پزشکی ۳۶۴
- دکتر محمد فرهادی، وزیر وقت علوم، تحقیقات و فناوری ۳۶۴
- عبدالرضا رحمانی فضلی، وزیر کشور ۳۶۵
- دکتر علی عسکری، رئیس سازمان صدا و سیما ۳۶۵
- جامعه مدرسین حوزه علمیه قم ۳۶۶
- مجمع محققین و مدرسین حوزه علمیه قم ۳۶۶
- شورای عالی حوزه علمیه خراسان ۳۶۷
- استادان، اعضای هیئت علمی، کارمندان و کارکنان دانشگاه مفید ۳۶۸
- رئیس اداره مسلمانان قفقاز، خطاب به مقام معظم رهبری ۳۶۹
- رئیس خانه احزاب ایران ۳۷۰
- تصاویر ۳۷۱

پیش‌گفتار

از ازل، نخستین بزرگترین حکومت شیعی، یعنی سلسله صفوی است. پس از انقراض صفویه ورود ایران به چندین دوره آشفته، اردبیل نیز در چرخه‌ای از تحولات و آسیب‌های اجتماعی افتاد؛ به دوره در سال‌های پس از جنگ‌های ایران و روس که به عهدنامه‌های ترکمن‌چای و گلستانجامید. در این عهدنامه‌ها بخش‌هایی از شمال غربی ایران به روسیه واگذار شد. از دست رفتن ولایات شمالی ایران (آران، جمهوری آذربایجان، ارمنستان، شیروان، داغستان و گرجستان) برای مردم اردبیل، به دلیل هم‌جواری با آن ولایات، سخت‌تر و غم‌انگیزتر بود.

در سال‌های پایانی سلسله قاجار و در زمان سلسله قاجاریه، اردبیل محل تاخت‌وتاز عثمانی‌ها شد؛ به طوری که مردم از نعمت امنیت و رفاه نیز برخوردار نبودند. شهر، بارها به دست چپاول‌گران داخلی و متجاوزان خارجی مثل سید و غول قحطی و بیماری، چنان به جان مردم افتاد که هنوز در خاطره جمعی مردم این استان باقی مانده است.

مشروطه نیز نتوانست دردی را درمان کند و کشور را از بی‌پناهی نجات دهد. اینکه مشکلاتی جدید برای مردم پدید آورد. اختلافات داخلی و ضعف حکومت مرکزی، هر روز مصیبتی نو می‌آفرید. با آغاز دوره پهلوی^۱، اگرچه کشور و شهر اردبیل، اندکی روی آسودگی

۱. در روز نهم آبان ۱۳۰۴ شمسی، ۷۲ نماینده مجلس شورای ملی، طرحی را تقدیم ریاست مجلس کردند که مقدمه تغییر سلطنت در ایران بود. در روز سه‌شنبه ۲۴ آذر ماه ۱۳۰۴ رضاشاه در مجلس شورای ملی (دوره پنجم) حاضر شد و مراسم تحلیف را برگزار کرد. روز ۲۲ آذر ۱۳۰۵ خورشیدی، مجلس مؤسسان به تغییر سلطنت پهلوی رأی داد و در ۲۵ آذر ۱۳۰۵، مراسم تاج‌گذاری رضاشاه برگزار شد. آغاز دوران پهلوی در ایران، آغاز دوره‌ای محسوب می‌شود که در آن، دین به حاشیه می‌رود و حکومتی سکولار بر سر کار می‌آید. سیاست‌های دین‌ستیزانه رضاشاه به

دید، اما مشکلاتی دیگر برای مردم پدید آمد؛ از جمله گسترش دین‌ستیزی و شیوع اندیشه‌های وارادتی و نیز آغاز دوران غرب‌گرایی. با وجود این، روحانیت اردبیل از پای نشست و آنچه در توان داشت به کار بست و از کمترین امکانات سود جست تا دین را به جایگاه پیشین خود برگرداند و پشت‌وپناه مردم در نامالیقات باشد.

روحانیت اردبیل در دوره معاصر

اردبیل تاریخی بسیار از ایمان‌های نستوه و مجاهدت‌های بشکوه دارد. به گواهی تاریخ، مردم اردبیل همواره با افع اسلام و مکتب اهل بیت (ع) بوده‌اند و همچنان در صف نخست دفاع از ارزش‌های دینی ایستاده‌اند. برای مردم ایران و بلکه برای همه مسلمانان و شیعیان جهان، نام اردبیل، یادآور روزگارهای شکوهمند و جانسوز برای حضرت سیدالشهداء (ع) و خاندان رسالت، و نیز مجاهدت‌های کم‌مانند، راه اسلام و تشیع است. از همین رو است که این شهر تاریخی و پراوازه، خاستگاه علمانی بزرگ و پارسا و نیز مهد فقه و عرفان و فلسفه بوده است. در این سرزمین، پندان عارفان، سوخته، پا در طریقت نهاده‌اند که اردبیل را برازنده لقب «دارالارشاد» کرده‌اند. زرگانی همچون شیخ ابوسعید اردبیلی (عارف قرن چهارم و از شاگردان نامدار جنید بغدادی)، پیر عبدالملک، شمس‌الدین و پیر زرگر. در میان فقهای بزرگ و نامدار شیعه نیز سهم اردبیل اندک نیست. آقا احمد محقق اردبیلی، مشهور به مقدس اردبیلی یکی از آنان است. افزون بر ایشان، نام‌های دیگری نیز در میان فقهای بزرگ شیعه دیده می‌شود که زادگاه آنان شهر اردبیل یا یکی از محلات نزدیک به آن است؛ کسانی همچون: ابراهیم اردبیلی (وفات ۱۳۰۷ق)؛ سید مرضی خلخالی (وفات ۱۳۱۷ق)؛ میر صالح مجتهد انوری (وفات ۱۳۱۹ق)؛ میرزا محمد اردبیلی (وفات ۱۳۲۰ق).

اگرچه در زمان جانشین او، با همان کم و کیف پیگیری نشد، ایران را در مسیری دیگر انداخت. انقلاب اسلامی به رهبری روحانیت، در واقع واکنشی انقلابی به این سیاست‌ها بود.

۱. احمد بن محمد اردبیلی نجفی، معروف به «مقدس اردبیلی» و «محقق اردبیلی»، از علما و فقهای شیعه امامیه در قرن دهم هجری است. فقه را در نجف از سید علی صانع آموخت و در شیراز نزد جمال‌الدین محمود و علامه دوانی، علوم عقلی را فراگرفت. در زهد و پرهیزگاری به درجه‌ای رسید که به «مقدس» شهرت یافت.

۱۳۲۸ق): میرزا عبدالله مجتهد اردبیلی (وفات ۱۳۳۴ق); شیخ ستار اردبیلی (وفات ۱۳۳۶ق); میرزا یوسف مجتهد اردبیلی (وفات ۱۳۳۹ق); شیخ ابوالفضل فضل‌الدین اردبیلی (وفات ۱۳۴۱ق); میرزا علی اکبر مجتهد اردبیلی (وفات ۱۳۴۶ق); میر حبیب‌الله موسوی کلخانی (وفات ۱۳۵۲ق); سید احمد مرتضوی (وفات ۱۳۵۳ق); آقا میر محیی‌الدین موسوی یوسفی (وفات ۱۳۵۵ق); شیخ عبدالله ثمرینی (وفات ۱۳۶۰ق); سید محمد تقی مفتح الشیرازی (وفات ۱۳۶۱ق); سید موسی خلخالی اردبیلی (وفات ۱۳۶۸ق); شیخ غلامحسین غریب عرفانی (وفات ۱۳۶۸ق); میرزا مهدی عالم (وفات ۱۳۷۱ق); شیخ محسن نجفی (وفات ۱۳۷۵ق); سید یونس اردبیلی (وفات ۱۳۷۷ق); شیخ عبدالعظیم صدوقی اردبیلی، معروف به شیخ العلماء (وفات ۱۳۸۱ق); سید یونس یونسی اردبیلی (وفات ۱۳۹۴ق); سید عبدالغنی نجفی اردبیلی (وفات ۱۳۹۸ق); سید احمد نجفی اردبیلی (وفات ۱۴۰۷ق); سید یونس اردبیلی (وفات ۱۴۱۱ق); میرزا محمد مسائلی اردبیلی (وفات ۱۴۱۴ق); آقای مروج (وفات ۱۴۱۵ق).

تاریخچه و مدارس حوزه علمیة اردبیل

تعلیم و تعلّم علوم دینی در اردبیل، پیش از عهد صفویه آغاز شد؛ از نخستین مدرسه‌های علمیة در قرن سیزدهم آغاز به کار کردند. پیش از آن، دروس دینی در خانقاه‌ها و مسجد برگزار می‌شد و از همین حلقه‌های پراکنده، عالمانی برجسته برخاستند.

مدرسه علمیة ملا ابراهیم، اولین مدرسه دینی اردبیل است. بانی مدرسه، شیخ ابوالفضل ملا ابراهیم اردبیلی، فرزند ملا مهرعلی است که در سال ۱۲۰۷ هجری قمری در اردبیل به دنیا آمد. وی در نوجوانی عازم اصفهان شد و بیست و پنج سال در حوزه علمیة آن شهر تاریخی به تحصیل علم و فضیلت اهتمام ورزید تا به درجه اجتهاد رسید. سالیانی نیز در نجف اشرف درس خواند و سپس به اردبیل بازگشت و رحل اقامت افکند. در سال‌های حضور این عالم بزرگ در اردبیل، تدریس علوم دینی رونقی بسزا یافت. وی که صاحب رساله و فتوا بود، بر منبر وعظ و تبلیغ نیز می‌نشست و هم‌تی شگفت در حل و فصل مسائل دینی و دنیای مردم داشت.

ملا ابراهیم، نخست در خانه از شاگردانش پذیرایی می‌کرد؛ اما اندک‌اندک شمار شاگردان او به حدی رسید که خانه، گنجایش آنان را نداشت. بدین رو اندیشه تأسیس مدرسه علوم دینی در ذهن و ضمیر او شکل گرفت و در سال ۱۲۶۷ قمری، مدرسه‌ای در مرکز شهر احداث کرد که به مدرسه «ملا ابراهیم» شهرت یافت. پس از ارتحال ملا ابراهیم،^۱ مدیریت مدرسه به فرزندان دانشمند وی، میرزا حاجی آقا و آقا شیخ محمدصادق واگذار شد که هر دو از علمای بزرگ شهر بودند و امامت جمعه اردبیل را نیز برعهده داشتند. مدرسه ابراهیم، هنوز پابرجا و در شمار مدارس فعال اردبیل است. آیه الله موسوی اردبیلی در نقش مهمی در رونق دوباره و نیز نوسازی این مدرسه داشت.

از دیگر مدرسه‌ها، مشهور و قدیمی‌ترین اردبیل، مدرسه علمیه صالحیه است که تاریخ بنای آن نیز به قرن سیزدهم میلادی بازمی‌گردد. مؤسس و بانی مدرسه صالحیه، عالم بزرگ و متقی، آیه الله حاج سید صالح مجتهد اردبیلی (متوفای ۱۳۱۹ قمری) است. این مدرسه که در کنار مسجد جامع شهر ساخته شد، محلی برای تدریس مجتهد اردبیلی بود و او توفیق یافت که در همین مدرسه عالمان بزرگی پیرو و به جامعه علمی کشور تقدیم کند. مدرسه صالحیه، همچنان محلی برای تعلیم و تعلم علوم دینی است و نامی درخشان در حوزه‌های علمیه استان اردبیل دارد.

مدرسه علمیه میرزا علی اکبر، سومین مدرسه علوم دینی اردبیل است که به همت والای فقیه مجاهد آیه الله آقا میرزا علی اکبر مجتهد اردبیلی تأسیس گردید. با توجه به زندگی‌نامه آقا میرزا علی اکبر و بازگشت ایشان در سال ۱۳۱۱ قمری از نجف اشرف به اردبیل، تاریخ ساخت مدرسه میرزا علی اکبر باید پس از تاریخ مذکور باشد. مدرسه علمیه میرزا علی اکبر، توانست طلاب بسیاری از اردبیل، باکو، گنجه، دربند، لنکران، نخجوان و گرجستان را جذب و تربیت کند؛ تا این‌که انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ در روسیه رخ داد و پس از آن، حکومت

۱. این فقیه بزرگوار، در سال ۱۳۰۷ قمری، در صد سالگی درگذشت و در کنار مسجدی که در آن نماز می‌خواند و مردم را وعظ و ارشاد می‌کرد (مسجد اوج دکان) به خاک سپرده شد. ملا ابراهیم بانی خدمات بسیاری برای مردم اردبیل بود. مسجد، حمام، پل و ده‌ها مکان دیگر، از باقیات صالحات او در شهر اردبیل است.

کمونیستی شوروی مانع ورود طلاب منطقه قفقاز به اردبیل شد. مدرسه میرزا علی اکبر هنوز و همچنان پابرجا و منشأ خدمات علمی بسیار است.

از مهم‌ترین ویژگی‌های مدارس علمیه ایران و نیز اردبیل، استقلال مالی و فرهنگی آنها از حکومت‌های وقت است. این ویژگی، در توفیقات این مدارس در تربیت طلاب متقی و پید، بسیار مؤثر بوده است؛ اگرچه استقلال از دولت‌ها این‌گونه مدارس را همواره با مشکلات مالی و انفرادی روبرو می‌کرده است.

آیه‌اند موسسه اردبیلی درباره مدارس اردبیل می‌گوید:

به خاطر دهم که اواخر دوران سلطنت رضا پهلوی بود و در اردبیل، روحانیت در نهان ضعیف به سر می‌برد؛ به طوری که حتی لباس و درس روحانیت متعلق به روحانیت هم نداشت. دستگاه، افزون بر انواع فشارهای سیاسی، امنیتی و اقتصادی علیه روحانیت، با تمام توان علیه آنها تبلیغ می‌کرد که اینها انگل جامعه و بی‌سواد و کلاش‌اند و هر لفظ بدی را که می‌توانستند به روحانیت می‌تافتند. بین رو کسی رغبت نمی‌کرد طلبه بشود. من در آن دوره در سال ۱۳۱۰ شمسی وارد حوزه شدم؛ در حالی که هنوز به سن بلوغ نرسیده و نوجوانی پانزده ساله بودم. در آن زمان در اردبیل سه مدرسه علوم دینی وجود داشت که هر سه بخیریه و مالی از طلبه بودند: مدرسه میرزا علی اکبر که تبدیل به دبستان شده بود، مدرسه صالحیه که محل استقرار مهاجرین ایرانی قفقاز شده بود، و مدرسه ملا ابراهیم که جهت تحصیل طلبه‌ها باقی مانده بود. مدرسه را طلبه‌ای غیر معمم اداره می‌کرد. آن را از دستبرد اوقاف آن روز حفظ می‌کرد. البته اکنون تجدید بنا شده و مدرسه بسیار خوبی است. مدرسه ملا ابراهیم قریب به ۲۴ حجره داشت و به خوبی می‌توانست ۵۰ تا ۶۰ طلبه را در خود جای دهد، ولی چون در آن ایام رغبتی برای خواندن دروس حوزوی وجود نداشت، تنها چهار طلبه در آن ساکن بودند. در آنجا جامع المقدمات، سیوطی، مغنی، جامی، کبری در منطق، حاشیه ملا عبدالله، شمسیه و مقداری از معانی و بیان بدیع را از

مطوّن و مقداری از شرایع را در فقه و مقداری از معالم را در اصول فقه، پیش علمای اردبیل قبل از ۱۶ - ۱۷ سالگی خواندم.

مرحوم حجة الاسلام ابوذر بیدار درباره مدارس و حوزه علمیه اردبیل در دوران قاجار و پهلوی می گوید:

«درست است که اردبیل، علمای بزرگ و مراجع گرانقدری داشته است، اما حوزه علمیه آن همواره حاشیه رده است. مهم ترین مدرسه علمی اردبیل را به نام ملا ابراهیم، مرحوم آقا میرزا ابراهیم بن نهاد که در دوره رضاشاه زندگی می کرد. ایشان امام جمعه و بنیان گذار مسجد آستان قدس و بابراهم آباد و مسجد ابراهیم آباد هم بودند. در اردبیل علمای بزرگی داشتیم، ولی آنها برخلاف همگان خود در تبریز، زنجان، اصفهان و مشهد، به فکر تأسیس حوزه نیفتاده بودند. اما از زمان آقا سید یونس یونسی، آقا میرزا ابوالفضل حلال زاده، آقا سید علی آقا اردبیلی و آقا میرزا محمد به فکر تأسیس حوزه علمیه در اردبیل افتادند. اینها در حقیقت حوزه را تأسیس نمودند و این اواخر شخصی که یک حوزه پابرجا و اسم و رسم دار را بنا نهاد، آقا سید عبدالکریم موسوی بود که اصلش خلخالی است، ولی به اردبیلی معروف است... یکی از دلایل پانگرفتاری حوزه علمیه قوی، مانند آنچه اکنون در قم و تبریز و اصفهان می بینید، رواج صوفی گری و عرفان ازی در اردبیل است. وجود بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی (جدّ مؤسس سلسله صفویه)، شیخ کلخوران، شیخ جبرئیلی و امثال اینها باعث شده بود که اردبیل پایتخت خانقاه ها و بساط صوفی گری بشود.»

به حتم، معروف ترین روحانی و مرجع این دیار در نیم قرن گذشته، آیه الله العظمی موسوی اردبیلی است. ایشان افزون بر مقامات سیاسی و فعالیت های اجتماعی که در شهر اشتهارشان در کشور شد، از شهرت علمی بسزایی نیز برخوردار بودند.

کتاب حاضر

کتابی که پیش روی خواننده گرامی است، در چند فصل، شمه ای از زندگی نامه آیه الله

موسوی اردبیلی را در ابعاد شخصی، سیاسی و علمی بازمی گوید. این کتاب، بر پایه مصاحبه‌هایی است که با معظم‌له شده و به‌واقع نوعی زندگی‌نامه خودنوشت است. بخش‌هایی از کتاب نیز خلاصه‌ای از گفت‌وگوهای مفصل با دوستان، شاگردان، همراهان و فرزندان ایشان است. صوت همه این مصاحبه‌ها در دفتر آیه الله العظمی موسوی اردبیلی وجود است و بدین رو از ذکر منبع در پاورقی خودداری شده است؛ اما منابع آن بخش از مطالب کتاب، برگرفته از کتاب‌ها، مقالات و مصاحبه‌های پراکنده در مطبوعات است، در پاورقی ذکر شده است.

از خدای بزرگ عدت من کنیم که روح آن مرجع عالی‌قدر را با صالحان و شهیدان اسلام محشور فرماید. بر مقامات، خروی وی بیفزاید. والسلام علیه يوم ولدت و يوم يموت و يوم یبعث حیّاً.